

NƏSİMİ ŞEİRİNDƏ "DƏDƏ QORQUD" VƏ ŞUMER SÖZLƏRİ

Xülasə

Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin poetik dili olduqca saf və zəngindir. O, canlı xalq dilindən ustalıqla qidalanmışdır. Şairin şeirlərində "Dədə Qorqud"da və Şumer epik mətnlərində işlənmiş sözlərə də rast gəlinir. Onlardan bağır, ər/ərən, issi/essi/ensi, al, ziy, qamu, uruc, tanrı, uçmaq sözlərini misal göstərmək olar. Nəsiminin şeirlərində işlənmiş sözlərin Şumer epik mətnlərində və "Dədə Qorqud"da üzə çıxarılması böyük maraq doğurur.

Bu məqalədə həmin sözlərin bir qismi hərtərəfli araşdırılmış, Nəsiminin poetik dilinin ilkin qaynaqları üzə çıxarılmışdır. Ballı olmuşdur ki, şairin poetik dilinin saflığı və zənginliyi onun xalq dilini yaxşı bilməyi və ondan qidalanmağının bəhrəsidir.

Açar sözlər: Nəsimi, Şumer, "Dədə Qorqud", leksika

Giriş. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığının ilkin qaynağı sözlü xalq ədəbiyyatı olmuşdur. Onun dilinin saflığı, aydınlığı, dolğunluğu və zənginliyi də məhz buradan qaynaqlanmışdır.

Nəsiminin xalq dili və xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığı onun araşdırıcılarının çoxu görmüş və bu barədə müəyyən fikirlər söyləmişlər. Akademik Həmid Araslı Nəsiminin canlı xalq dilinin bitib-tükənəz xəzinəsindən ustalıqla bəhrələndiyini [1, s.142] vurğuladıqdan sonra yazırdı: "Şairin bədii dili olduqca zəngin, söz ehtiyatı çoxdur. ...Nəsiminin dili müasiri olduğu ərəb, fars şairlərinin dilindən daha zəngindir" [2, s.274-275].

M.Quluzadə Nəsiminin xalq dili və xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığını çox doğru dəyərləndirmişdir: "Nəsimi Azərbaycan dilində yaranan şeir dilinin ilk görkəmli ustasıdır. O, Azərbaycan klassik şeirinin zəngin bədii ifadə xəzinəsindən öyrənməklə bərabər, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından da məharətlə istifadə etmişdir" [3, s.285].

Ş.Cəmsidov Nəsimi şeirlərində "Dədə Qorqud" ifadələrini ayrıca araşdıraraq yazırdı: "Nəsiminin şeir dili, onun işlətdiyi bədii ifadə

vasitələri Azərbaycan xalqının məişəti, adət və ənənələri ilə qırılmaz surətdə bağlı olmuşdur" [4, s.230]. Ş.Cəmsidov bunun ardınca deyirdi: "Böyük sonatkar, mütəfəkkir və fədaqar şair Nəsiminin söz sərəvəti Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixini zəifləndirən solmaz və zəngin xəzinədir" [4, s.230-231].

Nəsiminin dili ilə bugünkü şeir dilimiz arasındakı bağlılığı yaxşı duyan akademik Məmməd Arif yazırdı: "Bugünkü şeirimizin gözəl, zəngin və təsirli dili də öz məşəyi etibarilə Nəsimi dilinə bağlıdır, o kökdən su içir, onun sağlam ənənələrini inkişaf etdirir" [5, s.21]. Alim şairin şeirlərindəki örnəklər götürüb "...misrələri oxuyanda şeir dilimizin tarixən nə qədər sağlam və dəyənətli olmasına təəccüb etməyə bilmərik" [5, s.21] deyirdi.

Nəsiminin xalq dili, xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığı məsələsinə Ə.Dəmirçizadə və başqaları da toxunmuşlar. Ə.Dəmirçizadə Nəsiminin şeir dili ilə "Dədə Qorqud"un dili arasındakı səsleşmələri, oxşarlıqları da üzə çıxarmışdır [6, s.42]. Lakin Nəsiminin dilindəki "Dədə Qorqud" və Şumer sözlərinə sacayağı şəkildə inədiyə qədər toxunulmayıb. Halbuki Şumer, "Dədə Qorqud" və Nəsimi dili arasında sacayağı

xatırladan bir bəhəslilik var.

Nəsimi yaradıcılığının leksikasını yaxşı araşdırmış Cahangir Qəhrəmanov doğru olaraq yazırdı: "Xalq dili ilə özündən əvvəlki yazı dili arasında bir vəhdət yaradan, onların bir ədəbi normada birləşdirilməsində mühüm rol oynayan Nəsimi əsərlərində zamanasına görə həyatı, tipik ifadələr işlətməmiş, xalq dili zəminindən ayrılmamağa çalışmışdır" [7, s.10].

Nəsiminin dili xalq dilinə çox yaxındır. Onun şeirlərində çoxlu xalq deyimləri, hikmətli ifadələr, atalar sözü və məsəllər, frazeoloji birləşmələr işlənmişdir. Bütün bunlar da Nəsiminin dilinə bir şirinlik, axıcılıq və oynaqlıq gətirmişdir. Onun şeirlərində "Dədə Qorqud" və Şumer sözlərinə də rast gəlinir. Elə sözlər var ki, onlar həm Şumer dilində, həm də "Dədə Qorqud"da və Nəsimidə işlənmişdir. Onlardan bir neçəsinə baxaq:

Bağır: Qaraciyörün adıdır. Şumer dilində *ba* şəklində yazılmışdır. Orxon-Yenisey yazılarında da *ba* şəklində işlənmişdir. "Dədə Qorqud"da və Nəsimidə bağır şəklindədir. "Dirsa xan oğlu Buğacın boyu"nda Buğacın anası Dirsa xana deyir: "Yalnızca oğul görməməz, bağırmı yanar" [8, s.25]. "Qazan xan oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da "qara bağır sarılan" Boyu uzun Burla xatun Qazan xana deyir: "Yalnızca oğul görünməz, bağırmı yanar" [8, s.77-78]. "Bayburanın oğlu Bəyraq Bəyraq boyu"nda əsirlikdən qayıdan Bəyraqı Qazan xan çağırır: "Dəli ozan gəldi, baş endirdi, bağır basdı, salam verdi" [8, s.65]. Nəsiminin şeirlərində də bağır sözü qaraciyər anlayında işlənmişdir:

Fırqatın dərdi, nigara, bağırmı qan eylədi
[9, s.98].

Və yaxud:

Bəndən irəq olduğu bağırmı qan eylədi
[9, s.127].

Ər/Ərən: Bu söz türk dilində hazırda işlənir. Şumer dilində də indiki kimi igid, mərd, qoçaq, kişi anlamları daşımışdır. "Dədə Qorqud"da da bu anlamlarını saxlamışdır: "Qadir Tanrı verməyincə ər baymaz"; "Ər malına qiyməyincə adı çıxmaz" [8, s.14-15].

Nəsimi də kişi, igid, cəsarətli, hünərli, ərəkənlərində ər və ərən sözlərini işlətməmişdir:

*Eşq ilə meydana möhkəm ər gərəkdir, gər girə,
Hər hünərsiz: himməti pəstin yeri meydan degil*
[9, s.312].

Və ya:

Ərənlər sərəvəri ol paki-dündür [7, s.63-65].

İssi/ essi/ ensi: Ensi/essi Şumer dilində ağa, yiye deməkdir. Ensi sözü Şumer dilində çox vaxt en şəklində yazılmışdır. Müdriklik tanrısı Enkinin adı *yerin yiyəsi* (en-yiye) (en-yi) anlamındadır. Bu sözə Orxon-Yenisey yazılarında, "Dədə Qorqud"da və Nəsimidə ensi, issi, essi şəkillərində rast gəlinir. "Bayburanın oğlu Bamsı Beyraq boyu"nda deyilir: "Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi" [8, s.53].

*Gənciyəm, gənc issinin bən gənciyəm,
Dərdi-bidarmanların bən rənciyəm* [7, s.70].

Göründüyü kimi, bu söz "Dədə Qorqud"da və Nəsimidə eyni cür-issi şəklində yazılmışdır.

Al: Bu söz türk dilində qırmızı, hiylə, uca, almaq, qulaq asmaq, nəsil və s. anlamlarında işlənmişdir. Bunlardan *al* sözünün nəsil, ailə anlamı maraq doğurur. Şumer dilində ailəyə *a* deyilmişdir. *A* Şumer və qədim türklərdə həm də semantik yuva olmuş, onun əvvəlinə və sonuna samit səslər, həmçinin sözdəldicili şəkilçilər artırılmaqla, çoxlu yeni sözlər yaranmışdır. *Al* sözü də *a* kökünə *l* səssizi qoşulmaqla alınmışdır. Hər iki sözlün ailə, nəsil anlamı daşımığı da bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyir. Nəsiminin bir şeirində bu sözə məhz ailə, nəsil anlamında rast gəlinir:

Ol Təqiyü bə Naqi kim, Mustafanın alidir
[7, s.46].

A sözünün Şumer dilində, *al* sözünün "Dədə Qorqud"da və Nəsimidə ailə, nəsil, övəd anlamlarında işləndiyinə söykənərək, onun türk sözü olduğunu və ərəb dilinə də türk dilindən keçdiyini söyləyə bilərik. *Al* sözü ərəb

dilində ailə şəklində düşmüş və sonralar bu cür də türk dilində işlənməyə başlamışdır.

Ziy. Bu söz Nəsimidə yaşamaq anlamında işlənməmişdir:

*Ziy səadətli kəmərim kim, qucar anım belini,
Talei məsəd imiş yaqut, ya zərdənimdir?*
[7, s.281]

Ziy sözü şumer dilində nəfəs deməkdir. İnsan nəfəs alırsa, demək yaşayır. Yaşamaq və nəfəs sözlərində gizli mənə yaxınlığı var.

Qamı: Bu söz hamısı, hər şey deməkdir. Şumer dilində də eyni anlamda işlənməmişdir. Bilqamış şəxs adı bil və qamısu sözlərindən yaranıb, hər şeyi bilən adam anlamındadır. "Dədə Qorqud"da da ona eyni anlamda rast gəlinir: "Qamısuна bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan allah-tanrı görklü" [8, s.16].

Nəsiminin şeirlərində də hamı sözü qamı şəklində işlənməmişdir:

*Qamı yerlərdə bulundum, qamı sözlərdə
bilindim,
Qamı pərdə çün çalındım, bu ulu bəyanə
gəldüm [7, s.403].*

Uruc: Nəsimi bu sözü yüksəlmə, göyə qalxma anlamında işlətməmişdir:

*Məhəmməd nütq ilə ol dəm ki, mərəcə
üruc etdi,
Bən ol həzrət qapısında Əli şiri-xuda
gərdüm [7, s.357].*

Uruc sözünün ur kökü aydın görünürlər. Ur Şumer dilində uca, yüksək anlamlarını bildirmişdir. Ur və Uruc şəhər adlarının açımı uca, yüksək deməkdir. Ur sözü Şumer və qədim türk dillərində semantik yuva olmuş, ondan çoxlu sözlər yaranmışdır. Çox güman ki, ərş sözü də ur kökünün fonetik variantı kimi əmələ gəlmişdir. Orxon-Yenisey yazılarında rast gəlinən Ur, Ur bəy, Urı bəy, Urımqz, Urunu, Urunu Külük Tok, Urunu Sokin şəxs adlarında ur kökü aydın görünür. Bu adlar həmin şəxslərə böyük olduqlarına görə verilmişdir. Qədim türk qaynaqlarında ur kökündən yaranmış şəxs ad-

larına çox rast gəlinir. Uruz, Urnayr, Urxan, Urum və s. belə adlardır.

Nəsiminin şeirlərində elə sözlər var ki, onlara Şumer dilində hələlik rast gəlinməyib, lakin "Dədə Qorqud"da işlənib. Tanıq, Tanrı, əsrük, ayaq, aymaq, duş, qaçmaq, yaqmaq belə sözlərdir.

Tanıq sözü hazırda dilimizdə əz işlənilir, alınma şahid sözü onu sıxışdırılmışdır. "Dədə Qorqud"da tanıq sözünə çox rast gəlinir. Arvadı Dalı Domrula deyir:

*Ərş tanıq olsun, kürsü (kürs) tanıq olsun!
Yer tanıq olsun, göy tanıq olsun!
Qadir tanrı tanıq olsun!
Mənim canım sənin canına qurban olsun!*
[8, s.93]

Tanıq sözü Nəsiminin şeirlərində də bir neçə dəfə işlənməmişdir:

Cümlədə haqqə bənəm üşdə tanıq şeş cəhat
[7, s.100].

Və yaxud:

*Şəmi-rıxsarın bənəm dəvime tanıqdur bu gün,
Hacəti-hüccəti degül, hər qanda rövşəndür dşil*
[9, s.495].

Tanrı sözünün kökü Şumer dilindəki Dingirlo bağlıdır. "Dədə Qorqud"da Tanrı sözü Allah sözündən daha çox işlənməmişdir. "Ol öydüyüm yuca tanrı dost oluban mədəd irsin. Xanım hey", "Qonşu haqqı, Tanrı haqqı", "Ana haqqı-tanrı haqqı", "Ucalardan ucasan, kimsə bilməz necəsən, Görklü tanrı!" [8, s.16, 17, 39, 93] kimi deyimlərdə bunu aydın görmək olur. Nəsiminin şeirlərində də Allah sözü ilə yanaşı, tez-tez tanrı sözünün işləndiyini görürük:

Qanda olsan tanrı sana yarçı [7, s.176].

Bəllidir ki, "Dədə Qorqud"da Allah sözü onun üzünü köçürənlər tərəfindən artırılmışdır. Hətta onlar da mətnlərdəki tanrı sözlərinin hamısını Allah sözüylə əvəzləyib bilməmişlər. Şeirlərindən aydın görünür ki, Allah sözü tanrı

sözünü Nəsiminin yaddaşından və ruhundan tam sıxışdırma bilməmişdir.

Uçmaq türk sözüdür. "Dədə Qorqud"da cənnət əvəzinə uçmaq işlənməmişdir. Dədə Qorqudun boyların sonunda söylədiyi duvaqapmalarında çox zaman "Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun!" alxışlarına rast gəlinir [8, s.30, 44, 69, 114, 159].

Nəsiminin şeirlərində də cənnət anlamında uçmaq sözü daha çox işlənməmişdir:

*Ol gündədir hesabın, həm rahətli əzabın,
Ol gündə vədə həşdün uçmaq ilə liqadur.
Ey cümlədən xəbərsiz, yitirmə cümayi kim,
Ol gündə vədəyi-həq uçmaq ilə baqadur.*

Və yaxud:

*Ləbinə əhli-nəzar çeşməyi-həyvan dedilər,
Gərçi uçmaq hurisi, cümlə ana can dedilər*
[7, s.60].

"Dədə Qorqud"da və Nəsimidə yuxu anlamında duş, sərxoş anlamında əsrük, qədəh anlamında ayaq, qalxmaq, yuxarı çıxmaq anlamında aqmaq, söyləmək, demək anlamında aymaq/ayntmaq sözlərinin işlənməyi ona görə maraqlıdır ki, onların hamısı türk sözləridir. Onların tapılıb üzə çıxarılması Nəsimi lüksikasının türk qatının öyrənilməsi baxımından böyük önəm daşıyır.

Bunlardan başqa, "Dədə Qorqud"da və Nəsimidə bir çox sözlərin eyni cür yazılışına

rast gəlinməsi də diqqətdən yayınmamalıdır. Məsələn, *urmaq* sözü "Dədə Qorqud"da və Nəsimidə *urmaq* şəklindədir. Bu da onu göstərir ki, v əsli həmin sözün əvvəlinə sonradan artırılmışdır. Şumer dilində və qədim türkdə *ur* sözünə rast gəlinməsi də bu fikri təsdiqləyir ki, *ur* sözü başlanğıcdan *ur* şəklində olmuşdur.

"Dədə Qorqud"da və Nəsimidə şəxs əvəzləklərinin yazılışı da, hallanması da eynidir. Qədim dildə *o* hərfi olmamışdır. Ona görə Şumer dilində *o* şəxs əvəzləyi *u* səsli deyilmiş və yazılmışdır. "Dədə Qorqud"da və Nəsimidə *o* şəxs əvəzləyi *a* şəklində yazılmış və *anın*, *ana*, *anı*, *anda*, *andan* kimi hallanmışdır.

Nəsimi Şumer mətnlərində və "Dədə Qorqud"la tanış ola bilməzdi [10, s.196]. Lakin Nəsimi xalq dilinə bağlı olmuş, sözlü xalq ədəbiyyatından bəhrələnməmişdir. Burada qan yaddaşı da böyük rol oynamışdır. Bu sözlərin Nəsimi şeirlərində işlənməyi də təsadüfi olmayıb, qan yaddaşından gəlmişdir.

Nəticə. Beləliklə, böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin poetik dil doğrudan da olduqca saf və zəngindir. Bunun ilkin qaynağı şairin ruhuna hopmuş canlı xalq dili – öz ana dilidir. Onun şeirlərində rast gəlinən "Dədə Qorqud" və Şumer sözləri də bu fikri təsdiqləyir. Şairin xalqın dilindən götürüldüyü frazeoloji birləşmələr, hikmətli deyimlər, məcazlar, söz və ifadələr onun şeirlərinin dilinə bir axıcılıq, şirnilik, oynaqlıq və səfliq, təmizlik, zənginlik gətirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmid Araslı. İmadəddin Nəsimi / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c. Bakı, 1943.
2. Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", 1998.
3. M.Y. Quluzadə. Nəsimi / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c. Bakı, 1960.
4. Ş.A. Cənabəyov. Nəsimi şeirlərində "Dədə Qorqud" ifadələri / Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, "Elm", 1973.
5. Məmməd Arif. Şair və müfəkkir / Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, "Elm", 1973.
6. Ə.M. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində Nəsiminin müvəqqeyi / Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, "Elm", 1973.
7. C. Qəhrəmanov. Nəsimi "Divan"ının lüksikası. Bakı, "Elm", 1970.
8. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tərtib edəni: Həmid Araslı). Bakı, "Gənclik", 1978.
9. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edəni Həmid Araslı). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1973.
10. İ.Sadiq. Nəsimi və aşiq yaradıcılığı // VI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunun materialları, I cild. Bakı, 2019.

“DADA GORGUD” AND SUMERIAN WORDS IN THE POEMS OF NASIMI

Summary

Great Azerbaijan poet Nasimi's poetic language is quite pure and rich. He skillfully used the language of the live folk. In the poet's poems we can see the words which used in “Dada Gorgud” and Sumerian epic texts. For example: *bağır, ər/ərən, issi/essi/ensi, al, ziy, qamu, uruc, tanıq, tanrı, uçmaq*. It is very interesting words used in the poems of Nasimi find out in Sumerian epic texts and “Dada Gorgud”.

In this article some of these words have been thoroughly investigated, initial sources of the Nasimi language were revealed. It has become clear, richness of the poet's poetic language is related to the his knowledge of national language well and the result of using it.

Key words: Nasimi, Sumerian, “Dada Gorgud”, lexis

СЛОВА В ПОЭЗИИ НАСИМИ ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ В «ДЕДЕ ГОРГУДЕ» И ШУМЕРЕ

Резюме

Поэтический язык великого азербайджанского поэта Насими очень чистый и богатый. Он хорошо питался из живого народного языка. В лексике поэта имеются слова, которые встречаются в «Деде Горгуде» и шумерских текстах. Из них можно показать следующих: *bağır, ər/ərən, issi/essi/ensi, al, ziy, qamu, uruc, tanıq, tanrı, uçmaq*. Выявление в шумерских эпических текстах и в «Книге моего Деда Горгуда» слов, встречающихся в поэзии Насими, вызывает большой интерес.

В данной статье всесторонне исследована часть этих слов, выявлены первичные источники лексики Насими. Показано, что чистота и богатство поэтического языка поэта связаны с тем, что он глубоко был знаком с народным языком и высоким мастерством питался из него.

Ключевые слова: Насими, Шумер, «Деде Горгуд», лексика